

УДК 81'371(811.161.2, 811.112.2, 811.111.2, 811.133.1)

Л. В. Дробаха

ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ В ЦАРИНІ ПОЛІСЕМІЇ (ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ)

Стаття присвячена вивченню особливостей національного світосприйняття на матеріалі назв повітряного простору, небесних тіл та природних стихій. Було проаналізовано і зіставлено прямі та переносні значення даних назв в українській, німецькій, англійській та французькій мовах. Зіставлення спільних та розбіжних значень аналізованих лексичних одиниць супроводжується кількісним аналізом.

***Ключові слова:** семантика, зіставний аналіз, переносне значення, асоціативне значення, мовна картина світу.*

При вивченні особливостей мов різних етносів, ґрунтовному ознайомленні та врахуванні культурних процесів та традицій, які безпосередньо впливають на їх розвиток, поступово виникає розуміння того, що відбувається мимовільне занурення у ментальний простір інших народів. Реалізація кожного окремого мовного знаку може бути різноманітною і специфічною в різних мовах. Зокрема, Т.В. Цив'ян зазначає, що мовний знак як основна і універсальна одиниця мови представляє її в тому смислі, що в будь-якому мовному знакові відображені фундаментальні властивості мови. Однак поняття системи зобов'язує припускати, що впорядкована сукупність мовних знаків набуває нових властивостей, і ці властивості виявляються лише в ній, а не в окремо взятому знакові. Якщо, за словами поета, можна *світ побачити в чашечці квітки*, це не повинно закривати безмірного світу за межами квітки [3, с.

42]. Неповторність мовних картин світу можна вивчати при аналізі назв, які здаються навіть на перший погляд єдиними в своєму роді та подібними для народів на всі часи. В статті аналізуються назви повітряного простору та небесних тіл, зокрема, неба, сонця, місяця та назви стихій, зокрема, води та вогню. З небом, сонцем та місяцем пов'язані прикмети, за якими люди робили прогноз погоди та врожаю, орієнтувалися в просторі тощо. Стихії «вода» та «вогонь» належать до першооснов світу, яким з давніх часів поклонялися різні народи.

Метою статті є зіставлення спільного та відмінного вживання вище зазначених назв у прямих і переносних значеннях української, німецької, англійської та французької мов. Зазначені назви дослідники переважно вивчали в поетичному дискурсі, зокрема, в поетичних текстах англійської та української мов – метафоричні значення стихій (Н. В. Чендей); на матеріалі української поезії – назви природних стихій з метою дослідження національної поетики у мовно-поетичній картині світу (О. О. Бірюкова); в українській поезії пісенного жанру – вивчення фольклоризмів з назвами природних явищ (С. М. Романчук); в слов'янських та германських мовах – символічні значення природних стихій на фразеологічному рівні (О. П. Левченко). Наше дослідження та його результати містять доповнення до зіставного аспекту вивчення аналізованих назв, зокрема в українській, німецькій, англійській та французькій мовних картинах світу.

У даній частині дослідження розглянемо значення, які містять в собі фізичні властивості назв повітряного простору, небесних тіл та стихій. Серед *спільних* виявляємо з назвою «місяць» співпадіння у всіх чотирьох зіставляваних мовах. Наприклад: **укр. місяць** 1. Найближче до Землі небесне тіло, супутник Землі, що світить відображеним сонячним світлом; 3. Проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо Землі (від 28 до 31 доби); *Молодий (щербатий) місяць* – фаза Місяця, коли з Землі видно лише частину його освітленого Сонцем диска; *Повний*

місяць, *Місяць уповні* – фаза Місяця, коли з Землі видно весь його освітлений Сонцем диск; місячне сяйво [4, IV, с. 753] – **нім. Mond** 1) місяць (супутник Землі); 2) місяць; 4) *заст. поет.* місяць (частина року) *seit Monden* – протягом довгих місяців; *der abnehmende Mond* – місяць, що убуває, *der halbe Mond* – півмісяць, *der junge Mond* – новий, молодий місяць, *der zunehmende Mond* – місяць, що збільшується; *heute ist der Mond voll* – сьогодні повний місяць; *der Mondschein* – місячне сяйво [5] – **англ. moon** 1) місяць (світило); 2) супутник (планети); 3) а) місячний місяць; *new moon* – молодий місяць; *full moon* – повний місяць; місячне сяйво; 5) *поет.* місячне сяйво Syn: moonlight [5] – **фр. lune** 1) місяць; 2) астр. місячний місяць; *décours [déclin] de la lune* – місяць, що убуває; *nouvelle lune* – новий, молодий місяць; *pleine lune* – повний місяць; *clair de lune* – місячне сяйво [5].

Подібне співпадіння у всіх зіставлюваних мовах виявляє лексема «сонце»: **укр. сонце** 1. Центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло; 3. Світло й тепло, що випромінюються цим світилом; // Відбиття, відображення сонячного проміння; // Ясна сонячна погода; сонячний удар [4, IX, с. 458] – **нім. Sonne** сонце; *das Licht der Sonne* – сонячне світло; *die Sonne meint es heute gut* – сьогодні жарке сонце; сьогодні яскраво світить сонце; *Sonnenstich* – сонячний удар [5] – **англ. sun** астр. зірка, сонце; 2) сонячне світло; сонячне проміння; *the sun shines* – сонце світить; *sunstroke* – сонячний удар [5] – **фр. soleil** сонце; *la lumière du soleil* – сонячне світло; *il fait (du) soleil* – тепло, сонячно; *coup de soleil* – сонячний удар [5].

Разом з цим виявляємо окремі випадки співпадіння значень лексеми «сонце» в двох із зіставлюваних мов. Це не означає, що ці значення обов'язково є відсутніми в інших мовах, але вони можуть бути виражені за допомогою інших слів або зворотів. Час від часу виявляються неспівпадання, коли в одній мові в слові є декілька лексико-семантичних

варіантів (наприклад, на позначення певних предметів та явищ), а в іншій – один або іншого характеру [1, с. 128-132]. Отже спільні значення виявляють наступні пари відповідників:

укр. сонце *До схід сонця* – на світанку, перед тим, як зійде сонце; // Місце, простір, охоплені світлом і теплом цього світила [4, IX, с. 458] – **нім. Sonne** *ehe die Sonne aufgeht* – до сходу сонця, до світанку; *das Zimmer hat viel [hat keine] Sonne* – кімната [не] сонячна [5];

укр. сонце *Під сонцем* – у світі, на землі, на волі [4, IX, с. 458] – **англ. sun** *under the sun* – під сонцем, на нашій планеті; на цьому світі [5];

англ. sun *from sun to sun* – від сходу до заходу сонця, від зорі до зорі; *in the sun* – на сонці [5] – **фр. entre deux soleils** – між сходом і заходом сонця; від зорі до зорі; *au grand soleil* – 1) на сонці, на осонні [5].

Назва повітряного простору «небо» у спільних значеннях відображає такі його властивості, як: **укр. небо** 1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола; *Під відкритим небом, просто неба* – надворі; захмарене небо; небесна блакить [4, V, с. 249] – **нім. Himmel** 1) небо; небесне склепіння; *unter freiem Himmel* – під відкритим небом; *bedeckter Himmel* – небо, зтягнуте хмарами; *die Bläue des Himmels* – небесна блакить [5] – **англ. sky** 1) небо, небеса; 2) небесне склепіння; 3) поет. звичайно *skys*; *under the open sky* – під відкритим небом; *lowering sky* – похмуре небо; 5) блакить, небесний колір Syn: *sky blue* [5] – **фр. ciel** 1. 1) (pl. *cieux*) небо; *la plaine du ciel* поет. небеса; *à ciel ouvert* – під відкритим небом; *ciel bas* – захмарене небо; *couleur bleu de ciel* – небесний, небесно-блакитний колір [5].

Зіставлення назв стихій виявило співпадіння як в усіх мовах, так і в деяких з них. Повне співпадіння виявляють наступні значення з фізичними властивостями стихій «вогню» та «води»:

укр. вогонь 1. тільки одн. розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я; 3. купа дров, хмизу і т. ін.,

що горить; вогнище; *Між двох вогнів* – про безвихідне, скрутне становище, коли небезпека загрожує з обох боків [4, I, с. 715] – **нім. Feuer** 1) вогонь, полум'я; 3) пожежа *Feuer!* – пожежа! *es war ein großes Feuer in der Stadt* – в місті була велика пожежа, *das Haus wurde durch Feuer zerstört* – будинок був знищений пожежею; *zwischen zwei Feuern* – між двох вогнів [5] – **англ. fire** 1) вогонь; полум'я; 2) пожежа *forest fire* – лісова пожежа; *between two fires* – між двох вогнів [5] – **фр. feu** 1) вогонь, полум'я; багаття; 2) пожежа *au feu!* – пожежа!, горимо!; *entre deux feux* – між двох вогнів [5];

укр. вода 1. Прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; 4. тільки мн., мед. навколоплідна рідина [4, I, с. 716] – **нім. Wasser** 1) вода; *Fruchtwasser* – навколоплідна рідина [5] – **англ. water** 1) вода; навколоплідна рідина [5] – **фр. eau** 1) вода; навколоплідна рідина [5].

У трьох із зіставлюваних мов українській, англійській та французькій лексеми «вогонь» та «вода» виявляють наступну семантичну тотожність:

укр. вогонь 4. Світло сонця, освітлювальних приладів; 5. тільки одн., розм. Про жар, підвищену температуру тіла [4, I, с. 715] – **англ. fire** 4) жар; 5) світло, світіння [5] – **фр. feu** 3) вогонь (світло); 8) запалення, жар [5];

укр. вода 2) Водна маса джерел, озер, річок, морів, океанів. || Водна поверхня морів, озер, річок. || Водні простори, ділянки морів, озер, річок; 3) тільки Лікувальні мінеральні джерела, а також курорт із такими джерелами [4, I, с. 716] – **англ. water** 2) водойма, водоймище; *waters* (мінеральні, цілющі) води; курорт з цілющими водами [5] – **фр. eau** 2) ріки, водойми; 5) мн. *eaux (minérales)* – мінеральні води, джерела; *eaux thermales* – гарячі цілющі джерела [5].

Співпадіння лише в деяких, зокрема, двох мовах значень назв стихії «води» пояснюється особливостями сприйняття її властивостей різними народами. Смісл слова визначається особливостями концептуального сприйняття предметів та явищ, що називаються, специфікою національної

самосвідомості народу [2, с. 97]. Наприклад: **укр. вода** // перев. з означенням. Напій або розчин якоїсь речовини [4, I, с. 716] – **фр. eau** 3) розчин [5]; **нім. Wasser auf dem [zu] Wasser** – по воді [5] – **англ. water by water** – водним шляхом [5]; **нім. Wasser die Sonne zieht Wasser** – парнота, буде дощ [5] – **фр. eau** 7) розм. дощ *le temps est à l'eau* – дощ збирається [5]; **англ. water blue water** відкрите море; 8) рідкі випорожнення організму (сльози, слина, піт, сеча та ін.) [5] – **фр. eau en pleine eau** – у відкритому морі; 4) фізіол. рідина, волога (піт, сльози, сеча, слина) [5].

Серед *розбіжних* випадків вживання назв повітряного простору та небесних світил виявляємо значення, які містять в кожній із зіставлених мов відображення їхніх фізичних властивостей з різних боків. Тотожність розбіжностей лексичних значень слів як «скорочених» понять в різних мовах є, таким чином, наслідком, по-перше, неоднакового змісту понять в свідомості різних соціумів і, по-друге, неоднакових для різних народів способів лінгвалізації свідомості-реальності. Останнє визначається психологією народу – особливостями асоціацій, особливостями мовного матеріалу, який зберігся від попередніх епох [2, с. 92].

В *українській* мові виявлено найбільшу кількість таких прикладів: **укр. місяць** *Фази Місяця* – видимі з Землі різні форми Місяця, що залежать від його освітлення Сонцем [4, IV, с. 753]; **укр. сонце** *Від схід сонця* – з того боку, де сходить сонце; *Доки світу сонця*: а) довіку, поки небесне світило світить, весь час; вічно. б) (із запереч. не при присудку) ніколи; *До світ сонця* – дуже рано, до настання дня; *За сонцем* – у напрямку руху сонця; *Проти сонця* – обличчям до сонця; *Разом із сонцем* – рано, удосвіта; *Зайшло сонце навіки кому* – хто-небудь помер; *Засіяє (засіяло) сонце* – про настання радісного, щасливого часу; *Захід сонця* – заст. захід; *Красне сонце* – яскраве сонце; *Навпаки сонця* – проти руху сонця, не в тому напрямку, в якому рухається сонце; *Сонце в крузі* – сонце на виднокрузі, на обрії; *Сонце з обід звернуло* – про час, коли починається

друга половина дня; *Сонце під обід підійшло* – про час, коли кінчається перша половина дня; *Сонце скривається* – сонце заходить. 2. Відбиття, відображення чим-небудь або у чомусь цього небесного світила; // Величезна розжарена маса чого-небудь, що нагадує небесне світило; яскравий спалах чого-небудь; // Життєдайна, животворча енергія цього світила; *За сонця* – протягом денного часу, поки видно; завидна [4, IX, с. 458].

В німецькій мові розбіжні значення виявляють: **нім. Mond der bleiche** [*silberne*] *Mond* – блідий [сріблястий] місяць; *der Mond hat einen Hof* – навколо місяця вінець; *der Mond geht auf* – сходить місяць [5]; **нім. Sonne** сонце *die Sonne ist verschleiert* – сонце в тумані [затягнуте серпанком] [5]; **нім. Himmel** *gesternter Himmel* – зоряне небо; *heiterer Himmel* – погідне [безхмарне] небо; *der Himmel droht mit Regen* – збирається дощ; *ein Gewitter steht am Himmel* – небо вкрите грозовими хмарами; *bei allen Himmeln* – в будь-яку погоду [5]; *der Himmel lacht* літ. сонячна погода; *der Himmel öffnet seine Schleusen* перен. починається сильний дощ [6, с. 644].

Семантичну розбіжність містять деякі приклади в англійській: **англ. sun** 1) сонце *mock sun* – астр. несправжнє сонце; 3) заст. схід (захід) сонця; *against the sun* – проти годинникової стрілки; *with the sun* – за годинниковою стрілкою [5] та

французькій мові: **фр. lune** *lune rousse* – квітневі приморозки (після Пасхи, між 5 квітня і 6 травня); *à l'enseigne de la lune* 1) під відкритим небом [5]; **фр. ciel** *entre ciel et terre* – між небом і землею; *sous le ciel* на (цьому) світі [5].

Лексема «вогонь» має у зіставлюваних мовах наступні розбіжні значення:

укр. вогонь *Мандрівний (блукаючий) вогонь* – блідо-синє світіння, що виникає під час згоряння болотного газу – метану [4, I, с. 715];

нім. Feuer *das Feuer ist ausgegangen* – вогонь загас; *festes Feuer* – постійний вогонь; *unbewachtes Feuer* – автоматичний вогонь, вогонь (буя, що світиться); *unterbrochenes Feuer* – вогонь, який затемнюється [5];

фр. feu I *feu nu* – відкритий вогонь; *feu de camp* – вогнище (піонерів, скаутів і т. п.); *de feu* – вогняний; *en feu* – той, що горить; *à feu doux* – на малому вогні; *à petit feu* – на повільному вогні; 7) спека *les feux de l'été* – літня спека; 11) вогняний колір; *rouge feu* – вогняно-рудий; яскраво-жовтогарячий [5].

Назва стихії «води» також відрізняється лексико-семантичною реалізацією самого поняття цієї речовини у зіставлюваних мовах:

нім. Wasser *in freiem Wasser* – океан. в товщі води [5];

англ. water 3) мн. води; море; хвилі; 5) мн. паводок, повінь 7) (*the water*) брит. ріка Темза He came across the water again. – Він знову перетнув Темзу (по мосту); 8) (*waters*) а) прилив і відлив; 9) водна стихія, стихія Води (на противагу стихії Вогню, в астрології) [5];

фр. eau *eau de riz* – рисовий відвар; *à grande eau* – не жаліючи води (під час миття); 6) сік (плодів, фруктів) [5].

Загалом було проаналізовано 187 значень назв повітряного простору, небесних тіл та стихій, серед яких спільними виявилися 124 значення (66 %), а розбіжними – 63 значення (34 %). В кожній мові кількість спільних значень превалює над кількістю розбіжних. Зокрема, в українській мові з 53 значень – 30, в німецькій мові з 43 значень – 27, в англійській мові з 44 значень – 35, в французькій з 47 значень – 32 значення мають семантичну тотожність, яку було встановлено під час зіставлення у вище зазначених мовах. Це пояснюється тим, що було розглянуто значення, в основі яких лежать фізичні властивості аналізованих назв, які по суті є універсальними в природі. Але при цьому наявність значень із розбіжною семантикою на тлі тотожності виявила національну специфіку зіставлюваних назв.

На подальшому етапі дослідження планується розглянути вживання назв повітряного простору, небесних тіл та стихій для позначення конкретних денотатів та у переносних значеннях, де в основі значень будуть не фізичні властивості зазначених явищ, а національне стереотипне уявлення про них.

Список використаної літератури

1. Дробаха Л. В. Образне народне бачення у мовних системах (на матеріалі назв птахів в українській, німецькій, російській та англійській мовах) / Л. В. Дробаха // Мова і культура // Національні мови і культури в їх специфіці і взаємодії. – Вип. 5. – Т III. – Частина перша. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2002. – С. 128-136; Drobakha L. V. *Obrazne narodne bachennia u movnykh systemakh (na materialy nazv ptakhiv v ukrainskii, nimetskii, rosiiskii ta anhliiskii movakh)* / L. V. Drobakha // *Mova i kultura // Natsionalni movy i kultury v yikh spetsyfitsi i vzaiemodii.* – Vyp. 5. – T III. – Chastyna persha. – K. : Vydavnychy dim Dmytra Buraho, 2002. – S. 128-136.

2. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.; Manakin V. N. *Sopostavitelnaya leksikologiya* / V. N. Manakin. – K. : Znannia, 2004. – 326 s.

3. Цивьян Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 280 с.; Tsivian T. V. *Model mira i eye lingvisticheskiye osnovy* / T. V. Tsivian. – M. : Knizhnyy dom «LIBROKOM», 2009. – 280 s.

Джерела ілюстративного матеріалу

4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980; *Slovnuk ukrainskoi movy: v 11 tt.* / AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. – K. : Naukova dumka, 1970-1980.

5. ABBYY Lingvo 12.

6. Bertelsmann Wörterbuch der deutschen Sprache / Red. F. Wenzel. – Gütersloh/München: Wissen Media Verlag GmbH, 2004. – 1608 S.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2018 р.

L. Drobakha

REFLECTION OF THE NATIONAL MENTALITY IN THE FIELD OF POLYSEMY (COMPARATIVE APPROACH)

The article covers the study of the reflection of the national mentality in the field of polysemy. In the study of languages' peculiarities of different ethnic groups, through a detailed acquaintance and the consideration of cultural processes and traditions, which directly influence their development, an understanding gradually arises that there is an involuntary immersion in the mental space of different nations.

The uniqueness of world's language pictures can be studied in the analysis of names that seem even similar of all times and places. The article analyzes the names of the airspace and celestial bodies, in particular, the sky, the sun, the moon and the names of elements, in particular, the water and the fire. With the sky, the sun and the moon are associated signs when people made weather and crop forecasts, orientated in space and etc. The elements «water» and «fire» are referred to the fundamental principles of the world which different nations worshiped for a long time.

The purpose of the article is to compare the similar and distinctive use of the aforementioned names in the direct and figurative meanings of Ukrainian, German, English and French. For the analysis the meanings were chosen which are based on the physical properties of the sky, celestial bodies and elements.

Lexemes with the similar semantics were revealed by comparison both in all languages simultaneously and in separate pairs of languages. Among the distinctive cases of the use of names of the airspace, celestial bodies and elements we find the meanings which reflect their physical properties from different sides in each analysed language.

The quantitative analysis of the usage of these names in Ukrainian, German, English and French in comparative aspect is carried out. In each language the number of similar meanings prevails over the number of distinctive meanings. But the presence of meanings with distinctive semantics against the background of identity revealed the national specificity of the comparable names.

At the next stage of the study, it is planned to consider the use of the names of the airspace, celestial bodies and elements for denoting of concrete denotata and in figurative meanings, where the meanings will be based not on the physical properties of these phenomena, but on the national stereotyped image of it.

Key words: *semantics, comparative analysis, figurative meaning, associative meaning, the world's language picture.*